

INHOUDSOPGAVE

Versie 1.1 150427



Een grillig verleden

Joden in Nijmegen

Straten

Bisonstraat

GEW/PGEM Electriciteitcentrale

Dingostraat

Dobbelmannweg

Dobbelmann zeepfabriek

Onze Lieve Vrouwe klooster

R.K. Meisje- en kleuterschool Johanna de Lestonnac

Kees van Gent banden

Franken kapsalon

Drommedarisstraat

Egelstraat

Quick voetbal

Fretstraat

Groenestraat

Van Dungen chocoladefabriek

Hazenkampseweg

SPLENDOR lampenfabriek

Draper van den Broek

Openluchtmuseum Arnhem

De Gelderlander

Dr. Creutzbergschool

Kropman installatiebureau

Hoogenboom Mode

ASW Apparatenfabriek

Jan Klaassen restaurant

Smit Transformatorenfabriek & Frits Tauber

Hermelijnstraat

Nyma zijdespinnerij

Nimco schoenenfabriek

Hertstraat

Hindestraat

IJsbeerstraat

Martinus van Beekschool

Koedoestraat

Lamastraat

NSV-2 Nijmeegse Schoolvereniging

SSgN Stedelijke Scholengemeenschap

Leeuwstraat

Drukkerij Thieme

Jodenvervolgning

Luipaardstraat

Antoniusschool

NEC voetbalclub

NSV-2 Nijmeegse Schoolvereniging

Sportvereniging De Hazenkamp

Marterstraat

Presburg schoenen

Moeflonstraat

Nimrodstraat

Panterstraat

Reestraat

Apotheek Moeys

Slotenmaker de Bruineweg

St. Annastraat

Steenbokstraat

St. Hubertusstraat

Maria Virgo school

De Kievit

Gamma en Hobby werkplaats

Tijgerstraat

Aannemer Lelieveldt
Arbeidsdienst / GAB
Vossenlaan
Wezenlaan
Nijmeegse Weeshuizen
Jan Boekhoorn kunstschilder
Gruno en Adek fietsenfabrieken
St. Antonius waskaarsenfabriek
Bevrijding Polar Bears
De Goffert
Heydepark
Jo Zwijs
Wolfstraat
Zuidooster tot CvD
Gemeente Gasfabriek

Nijmegen en zijn Joodse gemeenschap

Van René Martens. Geboren na de oorlog leerden wij veel over Joden en de Duitse bezetter. Maar de Jodenhaat in Nijmegen en de rest van de wereld kent een veel breder en een in de maatschappij een diepgewortelde geschiedenis. Zo ook in Nijmegen als je kijkt naar de rechtenloosheid tussen 1800 en 1915.

De eerste Joden in Nederland zijn waarschijnlijk als kooplieden, handelaren e.d. met de Romeinen meegetrokken naar Gallië en het Rijngebied. Het oudst bekende "Judenviertel" is dat van Keulen (± 331 na Chr.), terwijl Parijs in 582 al een synagoge had. De toename van het aantal Joden in ons land in de eerste helft van de veertiende eeuw laat zich verklaren uit het feit dat de Jodenbuurten van o.a. Keulen, Worms en Mainz overbevolkt raakten, met als gevolg een trek naar het oosten en het westen. Dat de Joden het bepaald niet gemakkelijk hadden in deze periode bleek al uit de verdrijving uit Engeland en Frankrijk. Het was vooral de kerk die de haat predikte tegen "de moordenaars van Jezus".

In de eerste helft van de veertiende eeuw komen we in Nijmegen voor het eerst namen van Joden tegen. Deze Joodse gemeenschap wordt gezien als de belangrijkste Middeleeuwse Joodse vestiging in Nederland. Vermoedelijk hielden de Joden in die tijd zich voornamelijk bezig met geldzaken en waarschijnlijk zijn zij toen ook al het slachtoffer geworden van de gevolgen van de Jodenhaat, dat het gehele Rijngebied in de veertiende eeuw overspoelde.

1346-1600

Mede oorzaak is, dat in 1346 en 1347 er in Europa een grote hongersnood heerste ten gevolge van het mislukken van oogsten. Toen bovendien in 1348 in Europa de pest uitbrak zocht de grote massa een object om zich op te wreken. Eerst waren het de verminkten en de melaatsen, maar al vrij spoedig werden de Joden als de grote boosdoeners gezien. Voor de grote massa was het feit dat de Joden immuun bleken voor "de zwarte dood" en daarom het beste bewijs van hun schuld. Dat de oorzaak lag bij de betere hygiëne van de Joden kon men toen zelfs niet vermoeden. De gevolgen van deze Jodenhaat en Jodenvervolgingen waren verschrikkelijk, hele Joodse gemeenschappen werden uitgemoord. Na dit rampzalige jaar 1349 waren er praktisch geen Joden meer in ons land.

Toch kwamen al spoedig vanuit Westfalen weer Joden naar onze omgeving en is er in 1380 al weer sprake van een Joodse kolonie in Nijmegen. In 1382 is er een vermelding over een Joodse begraafplaats buiten de Wiemelpoort bij de Kronenburgertoren.

In 1426 is er een Jood die in Nijmegen een huis huurt "ten gebruike voor alle Joden" hetgeen wijst op een Joodse gemeenschap van zeker vijftien gezinnen. Gezien het klimaat voor de Joden hier iets gunstiger was, konden zij zich vrij vestigen en hielden zij zich wederom bezig met geldzaken, maar ook met de slacht. Het beroep van vleeshouwer kwam trouwens erg vaak voor bij de Joden. Wellicht omdat de christenen uit een soort bijgelovigheid dachten dat de Joden, uit hoofde der oude reinheid, beter en zuiverder waren in het slachten van het vee.

Vanaf 1452 moesten de Nijmeegse Joden op last van de Synode in Keulen herkenbaar zijn door het dragen van een gele mantel en een spitse hoed. Ondanks dit gebod bleef de houding in Nijmegen ten opzichte van de Joden welwillend. Maar in 1543, onder Karel V hertog van Gelre, werden de Joden verdreven en hield het geheel op te bestaan. In 1544 is er een mislukte poging tot hervestiging van Joden in Nijmegen.

In het begin van de vijftiende eeuw was er echter weer een bloeiende gemeenschap van minstens 22 joodse gezinnen. Deze huurde in 1426 de benedenruimte van een huis tussen de Stikke Hezelstraat en de Houtstraat en een aantal jaren later nog drie naast elkaar gelegen huizen aan de Woessickgas (Wusix, de latere Jodengas). Hier was tot 1500 de synagoge (schola judeorum) gevestigd. Ten tijde van de anti-joodse plakkaten van Karel V telde de stad weinig joden. Pas eind zeventiende eeuw was er weer een groeiende joodse gemeente die haar synagogediensten hield in het woonhuis van een zekere Salomon. Na klachten van de buurman werd dit in 1697 verboden. In 1752 kocht de bankier Benedict Levi Gomperts het

noordelijke hoekhuis Grotestraat-Vleeshouwerstraat. Hij voegde het samen met twee daarachter gelegen huizen aan de Vleeshouwerstraat. Deze 'behuysing wordt tot kerk voor de joodsche natie gebruyckt'. In 1755 werd op de plaats van een voormalig nonnenklooster een synagoge gebouwd die na een lange onderbreking nu weer in gebruik genomen is.

In 1591 verdreef graaf Maurits van Nassau, de Staatse stadhouder van Gelre, het Spaanse garnizoen uit Nijmegen en gaf de stad zich aan hem over. Hiermee was de zogenaamde Reductie van Nijmegen een feit; vanaf toen mocht binnen de stad alleen de gereformeerde religie nog in het openbaar worden uitgeoefend. In 1596 was de Joodse gemeenschap al weer groot genoeg om de behoefte (en het kapitaal) te hebben om bij de Kronenburgertoren grond te kopen voor een nieuwe begraafplaats. De groep was waarschijnlijk te klein om tot vervolging aanleiding te geven. In de periode rond de pestepidemie van 1635-1636 groeide een negatieve, anti-Joodse gezindheid. In de tweede helft van de zeventiende eeuw nam de Joodse gemeenschap in Nijmegen echter duidelijk in omvang toe. De begraafplaats voldeed niet langer en in 1683 werd bij de Mariënborg een nieuw terrein gepacht. De Joodse hielden hun gebedsdiensten aan de Grotestraat, maar dat werd in 1697 wegens overlast verboden. Vanaf 1711 konden Joden het burgerrecht verkrijgen, maar het was hen nog niet toegestaan een synagoge te bouwen. Vanaf 1713 gebruikten zij voor hun godsdienst oefeningen de voormalige taveerne "De Sleutel" aan de Grotestraat, in 1721 en 1751 uitgebreid met twee panden aan de Grotestraat en de Vleeshouwersstraat. Pas in 1755 kon worden begonnen met de bouw van een geheel nieuw pand aan de Nonnenstraat, dat een jaar later gewijd werd als volwaardige synagoge. Op het Sabbatfeest van 5 september 1856 werd het honderdjarig bestaan van deze synagoge plechtig gevierd. Tot 1913 heeft deze synagoge de Nijmeegse kille gediend; in dat jaar werd een nieuwe synagoge ingewijd in de Gerard Noodtstraat. In de negentiende en begin twintigste eeuw zien we een teruggang van de Joodse gemeente door assimilatie en door een afnemend geboortecijfer.

Uit een lijst van 1784 blijkt dat er in die tijd 270 joodse Nijmegenaren, verdeeld over zestig huishoudens, waren. Pas in de tijd van de Bataafse Republiek kwam er een einde aan de uitzonderingspositie van de joden. Rond 1900 was er in Nijmegen sprake van een middelgrote joodse gemeente. In 1930 waren er 479 joodse Nijmegenaren. Door de komst van vluchtelingen uit nazi-Duitsland waren dat er in 1939 553. In 1946 woonden er in Nijmegen nog slechts 76 joden.

In de loop van de zeventiende eeuw kwamen de Joden weer terug in Nijmegen en is er pas rond 1680 weer sprake van een Joodse gemeenschap.

In 1683, bij de stadsmuur achter Mariënborg, werd er door Salomon Simon twee terreinen aangekocht voor het aanleggen van een begraafplaats, die in de loop van de achttiende eeuw tweemaal uitgebreid werd, maar waar ook tweemaal grafschendingen plaatsvonden. Synagogediensten werden in die tijd in privéwoningen en gehuurde ruimtes gehouden, maar de eerste huissynagoge aan de Vleeshouwerstraat werd in 1697 wegens overlast van lawaai op last van het stadsbestuur gesloten.

In 1713 werd de voormalige herberg De Sleutel in de Grotestraat aangekocht door Benedict Levi Gompertz, een vermogend bestuurder en grootburger (1745) van de gemeente en liet hij zijn huis als synagoge inrichten. Deze synagoge heeft tot 1755 als gebedshuis gediend.

Synagoge in de Nonnenstraat



Net als in andere gemeenten werden de Joden in Nijmegen in hun economische mogelijkheden ernstig belemmerd door de gilden, die talloze maatregelen namen om het bestaan van Joden zo moeilijk mogelijk te maken.

In 1721 kregen Joden het recht om tegen een aanzienlijke bedrag een beperkt aantal burgerrechten te verwerven. Deze rechten werden vooral verleend aan Joden van wie het stadsbestuur voordeel hoopte te trekken. Zo kon het gebeuren, dat enkele Joodse pachters van de stedelijke bank, artsen, handelaren, ambachtslieden en fabrikanten een belangrijke rol speelden in de economische ontwikkeling van Nijmegen.

In 1753 kocht de Joodse gemeenschap een terrein aan de Nonnenstraat om er een synagoge te bouwen, die in 1756 werd ingewijd. Later, rond 1760, kocht de Joodse gemeente daar nog twee panden aan, waar ook een rituele bad gevestigd was gekomen en in 1871 kwam er ook een schoolgebouw bij. Het Joodse onderwijs werd in Nijmegen door privé godsdienstonderwijzers verzorgd en werden behalve de Joodse vakken, ook niet-religieuze vakken gegeven.

In het begin van de negentiende eeuw was het merendeel van de Joodse inwoners van Nijmegen armlastig en hielden zij zich vooral bezig met straathandel en handel in tweedehands goederen. Aan het eind van die eeuw verbeterde de economische situatie enigszins en was Nijmegen uitgegroeid tot een middelgrote Joodse gemeente. Toen waren de meeste Joden economisch actief in de textiel, als winkeliers, kleinhandelaars en vleeshouwers, waarbij enkelen van hen zitting hadden in de gemeenteraad. Door de toename van de Joodse gemeente bleek de synagoge te klein te zijn geworden, zodat



men in 1912 een nieuwe sjoel (een andere naam voor synagoge) aan de Gerard Noodstraat betrok.

Nijmegen is een van de weinige plaatsen in Nederland waar twee monumentale synagogen het stadsbeeld sieren. De oude synagoge aan de Nonnenstraat werd in 1976 door de gemeente Nijmegen in gebruik genomen als dependance van het Nijmeegs museum Commanderie van St. Jan. Maar met de verhuizing van de dependance in 1999 naar het nieuwe museum Het Valkhof aan het Kelfkensbos kwam de voormalige synagoge vrij. De gemeente Nijmegen beschouwde dit als een goed moment om de oude functie van de synagoge te herstellen en stelde synagoge voor een symbolisch bedrag ter beschikking. De synagoge aan de Gerard Noodtstraat werd verkocht en sinds 1980 is het Natuurmuseum Nijmegen er in gevestigd.

Ook was de oude Joodse begraafplaats te vol geworden, zodat er een nieuwe werd aangelegd aan de huidige Kwakkenbergweg, toen nog vallend onder Groesbeek. De verlate synagoge aan de Nonnenstraat werd sindsdien door opeenvolgende eigenaren gebruikt als opslagplaats.

De oorlogsjaren

In de jaren dertig van de twintigste eeuw kwam er een groot aantal Joodse vluchtelingen naar het dicht bij de Duitse grens gelegen Nijmegen. Dit had tot gevolg dat bij het begin van de bezetting in mei 1940 zich rond de 530 Joden in Nijmegen bevonden. Zoals overal in Nederland werden ook in Nijmegen in november 1940 alle Joden uit alle overheidsdiensten ontslagen.

Ook in Nijmegen verliepen de oorlogsjaren dramatisch voor de Joodse gemeenschap. Eind 1940 was aan de Joden in Nijmegen al verboden om parken en horecagelegenheden te betreden. In mei 1941 werden alle Joden uit de vrije beroepen gezet. Zo werden de Joden ook in Nijmegen steeds meer geïsoleerd van de rest van de bevolking. In januari 1941 werden alle burgers met een Joodse afkomst als zodanig geregistreerd. Aan het begin van het schooljaar in 1941 werden alle Joodse kinderen uitgesloten van het openbare onderwijs en werd er een Joodse lagere school opgericht. Deze school heeft tot april 1943 gefunctioneerd. De deportaties begonnen in het najaar van 1942 en hebben tot april 1943 voortgeduurd. De grootste klopjacht op Joden vond plaats in de nacht van 17 op 18 november 1942. Er werden toen meer dan tweehonderd Joden opgepakt en gedeporteerd naar kamp Westerbork. In maart 1944 werd ook een aantal gemengd gehuwde Joden naar kamp Westerbork gestuurd. Zij waren allen in een val gelopen, opgezet door een collaborerende politieagent. Hij had zeven gemengd gehuwden zogenaamd gewaarschuwd dat ze over een uur opgepakt zouden worden. Toen de mensen hun huizen verlieten om elders een veilig adres te kunnen vinden, arresteerde hij ze omdat ze zich na spertijd op straat bevonden.

De synagoge aan de Gerard Noodtstraat werd door de Duitsers geconfisqueerd en gebruikt als opslagplaats. De hele inboedel is door NSB-ers en Duitsers vernield, zodat vele rituele voorwerpen verloren zijn gegaan. Voormalige synagoge aan de Gerard Noodtstraat, nu het Natuurmuseum.

De meeste Nijmeegse Joden zijn omgekomen. De ongeveer vijftig overlevenden waren voor het merendeel onderduikers en slechts enkelen keerden terug uit de concentratiekampen. Met de stichting van een Joodse staat in 1948 komt er voor veel Joden eindelijk een eind aan hun omzwervingen. De wens was dan ook dat de Joden vanaf dat moment in vrede met andere volken zouden kunnen samenleven. Na alle ellende, die in de loop van de geschiedenis over hun hoofden is gekomen, hadden ze er zeker recht op, maar helaas, de latere geschiedenis geeft aan dat deze wens nog steeds niet in vervulling is gegaan.

Joods kerkhof Mariënborg



Na de bevrijding werd ook in Nijmegen het Joodse leven hervat. De voormalige Joodse school werd in gebruik genomen als synagoge. In 1683 werd een stuk land gekocht bij Mariënborg, de huidige Tweede Walstraat. Hier begroeven de Joden gedurende ruim 200 jaar hun doden. Bij wet mocht er na 1811 niet meer binnen de stadsmuren begraven worden. In 1814 kreeg de Joodse gemeente alsnog toestemming om op begraafplaats aan de Mariënborg te blijven begraven. Pas in 1891 was de begraafplaats zo vol, dat er werd sinds 1915 uitgeweken naar de huidige begraafplaats aan de

Kwakkenbergweg te Nijmegen. Hier wordt anno 2015 nog steeds begraven. Volgens een bron werden er tussen 1806 en 1811 ook Joden begraven op de Algemene Begraafplaats aan de Stenen Kruisstraat van Nijmegen ligt nu een parkje. In totaal zouden er 51 mensen zijn begraven. Niet duidelijk is of deze graven geruimd zijn. Volgens joods



gebruik is ruimen alleen bij uitzondering toegestaan. Het ruimen en herbegraven elders dient onder strikt rabbinaal toezicht te staan. Echter, op geen enkele algemene begraafplaats in Nijmegen zijn



nu nog Joodse graven bekend.

De Joodse begraafplaats aan de Mariënborg werd in 1962 geruimd. In totaal werden er 1300 graven geruimd. De resten werden herbegraven op de Kwakkenberg. Bij het betreden van deze begraafplaats zit men links twee grote, witte grafstenen tegen de muur staan. Deze zijn afkomstig van Mariënborg.

Het duurde vervolgens nog tot 1921 dat de hier zichtbare gebouwtjes, ontworpen door Oscar Leeuw, werden gebouwd. De twee bakstenen gebouwtjes aan weerszijden van de ingang zijn de aula (links) en de dienstwoning. Het uitbouwtje voor de aula is de zogenaamde cohaniemruimte. In deze ruimte kunnen Aronieden, die niet nabij een lijk mogen komen en die geen begraafplaatsen mogen betreden, toch een uitvaart bijwonen.

Voor de gevelversieringen werd voornamelijk baksteen gebruikt. De Davidssterren op de hoeken zijn van natuursteen, evenals de Hebreeuwse tekst boven de ingang van de begraafplaats, die aangeeft dat men het 'Huis der levenden' betreedt. De begraafplaats is geheel omsloten met een zware bakstenen muur in dezelfde stijl als de gebouwtjes.

Kitty de Wijzeplaats



In mei 1995 werd op het pleintje, de Kitty de Wijzeplaats, een monument ter nagedachtenis aan de vermoorde Joodse plaatsgenoten onthuld. Kitty de Wijze maakte deel uit van een joods gezin, dat begin april 1932 van Boxmeer naar Nijmegen verhuisde. Zij was eerst leerling-verpleegster en daarna stenotypiste.

In de nacht van 17 op 18 november 1942 haalden foute politiemannen het gezin uit hun huis, samen met 200 andere Joden. Hun bestemming was voorlopig Westerbork. Kitty werkte in Westerbork als verpleegster.

Op 12 december 1942 vertrok een trein naar Auschwitz met aan boord Kitty en Elly de Wijze. Onderweg wierpen zij briefkaarten uit de trein, waarin zij de achtergeblevenen lieten weten dat zij weg moesten en zij riepen hen op flink te zijn. Elly en Kitty wisten niet wat hen op hun onbekende bestemming te wachten stond, want

zij verwachtten daar uiteindelijk iedereen terug te zien. Bij aankomst in Auschwitz op 15 december 1942 werden Kitty en Elly onmiddellijk vergast. Zij behoren tot de eerste Nijmeegse Joodse slachtoffers van de Holocaust. Ieder jaar op 4 mei heeft op dit pleintje een herdenking plaats, met hopelijk een les over hoe het niet en nooit meer moet.

1940-1945 Joden vervolging in Nijmegen

Bron: De Gelderlander.

De deportatie door de Duitse bezetter van Joden uit Nijmegen kwam vanaf 1942 op gang. Ongeveer zestig Joden doken onder waarvan enkelen alsnog werden opgepakt. Iets meer dan twintig van de ondergedoken joden overleefden de oorlog.

Bij het monument op de Kitty de Wijzeplaats staan op bronzen borden de 449 namen van Joodse slachtoffers uit Nijmegen. Ook in de Hazenkamp woonde diverse Joodse gezinnen en hun namen zijn opgenomen in de betreffende straten.

Het merendeel was al vóór 1 januari 1943 naar Westerbork afgevoerd. Vooral 17 november 1942 was dramatisch. Die avond werden in een razzia 198 Joden opgepakt. Zij werden bijeengehouden in de HBS aan de Kornenburgersongel. Op de 17^e werd de groep afgevoerd naar Westerbork en van daar gingen ze door naar Auschwitz in Polen en andere kanten. De pijn van de vervolging die de Joden feitelijk trof, is feitelijk onbeschrijflijk.

Frank Eliëns



Frank Eliëns is al vele jaren bezig met de inventarisatie van de Nijmeegse Joden, waar ze woonde en leefde, familie relaties en achtergronden.

Frank Eliëns noemt het verhaal van de Nijmeegse jongen Alexander Busnac die samen met zijn ouders en broertje was opgepakt en naar Westerbork was overgebracht. Op 16 februari 1943 werd het gezin op transport gesteld naar Auschwitz. Drie dagen later waren zij vermoord.

Alexander schreef die fatale dag direct een gedicht over dit vreselijke vertrek van zijn familie. Hijzelf overleefde als door een wonder Westerbork en is in 1999 overleden.

De enkeling die de kampen overleefde, wachtte bij terugkeer in Nijmegen soms een pijnlijke verrassing. Eliëns schreef in 1995 bijvoorbeeld de thuiskomst van Harrie David van Geuns. Hij verloor zijn ouders en zus in het concentratiekamp. Terug in Nijmegen ging hij op 18 juni 1945 naar zijn ouderlijk huis aan de Johannes Vijghstraat. De huishoudster woonde er nog. Hij mocht één nachtje op zijn oude adres blijven. Nijmegen stond in 1945 nog niet zo stil bij de oorlogspijn van de Joodse stadgenoten. In 1994 kwam pas

een eerste expositie en video met hun getuigenissen en publiceerde Eliëns voor het eerst de namen van omgekomen Joden.

Bron: Boek van Frank Eliëns; *Nijmegen tussen bezetting en bevrijding*, Zaltbommel 1995.